

Людмила ГОНЧАР,
 orcid.org/0000-0002-9761-9031
 доктор педагогічних наук,
 старший науковий співробітник,
 провідний науковий співробітник лабораторії виховання
 в сім'ї та закладах інтернатного типу
 Інституту проблем виховання
 Національної академії педагогічних наук України
 (Київ, Україна) Ludmilagonchar1@gmail.com

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ГУМАННИХ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН

У статті з'ясовано роль виховного потенціалу сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин та уточнено його сутність як сукупності реальних і потенційних можливостей соціально-педагогічної самоорганізації сім'ї, що дає змогу цілеспрямовано задовольняти потреби членів родини в гуманізації міжособистісних взаємин. Характеризовано суб'єктивні чинники – складники виховного потенціалу сім'ї, які найбільшою мірою впливають на гуманізацію взаємин між батьками і дітьми, серед них: ціннісно-гуманний, комунікативно-емоційний, компетентнісний, організаційно-діяльнісний.

Ключові слова: сім'я, гуманні батьківсько-дитячі взаємини, виховний потенціал сім'ї.

Ludmila GONCHAR,
 orcid.org/0000-0002-9761-9031
 Doctor of Educational Sciences,
 Senior Researcher at the Laboratory of Education
 in Family and Establishments of Boarding-school types
 at the Institute of Problems on Education
 of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine) Ludmilagonchar1@gmail.com

EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF HUMANE PARENT-CHILD RELATIONSHIPS

The article clarifies the role of the family in the formation of humane parent-child relationships in modern social conditions, which consists in the fact that in its essence the family is the first school of humanization of the child, the main cell in which the child learns culture, moral rules and norms of interpersonal behavior, skills of individual and collective activity, mastering moral values and producing their value orientations.

It was actualized that the educational potential of the family plays a decision role in the formation of humane parent-child relationships. The essence as a set of real and potential possibilities of social and pedagogical self-organization of the family was clarified, what gives purposefully to satisfy the needs of family members in the humanization of interpersonal relationships. Subjective factors in a composition of educational potential of the family that have the greatest impact on the humanization of relations between parents and children were characterized, including valuable and humane (psychological climate, valuable unity of the family members, child's perception, the presence of love and trust in relationships); communicative and emotional (character of intra-family communication, style of family education); competent (parental competence as an integrative characteristic of knowledge, feelings, parents actions towards child's upbringing); organizational and active (organization of family leisure, self-organization and joint activities of family members).

The special attention in the article is spared to the disclosure of value-humane and communicative-emotional factors of the educational potential of the family.

Key words: family, humane parent-child relationships, educational potential of the family.

Постановка проблеми. Притаманний українському суспільству період змін, оновлень інститутів демократії висуває потребу в зміцненні інституту сім'ї, зокрема підвищенні вимог до формування міжособистісних взаємин дітей і батьків на основі гуманістичних моральних цінностей.

Водночас упродовж останніх десятиліть сучасна сім'я переживає трансформаційні зміни, які часто зумовлюють деструктивність її виховної функції, розмиття усталених виховних традицій, зниження батьківської відповідальності, зростання відчуженості між батьками і дітьми. Це

активізує потребу підвищення вимог до формування міжособистісних взаємин дітей і батьків на основі гуманістичних моральних цінностей.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти виховного потенціалу сім'ї розглядалися у працях О. Добош, І. Дубінець, Т. Цуркан та ін. (організаційно-методичні питання педагогічної просвіти та самоосвіти батьків); В. Безлюдної, О. Безлюдного, Ж. Петрович, Т. Федорченко та ін. (особливості соціально-педагогічної роботи із сім'єю); О. Косаревої, І. Кулик, І. Сіданіч та ін. (культура родинно-сімейних взаємин).

Метою статті є з'ясування ролі виховного потенціалу сім'ї у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин і висвітлення його сутності й основних змістовних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Кожна сім'я має комплекс характеристик, які визначають її виховні можливості та більшою чи меншою мірою забезпечують розвиток і виховання дитини. Ці характеристики багато дослідників трактують як «виховний потенціал сім'ї».

Різнібічний аналіз сучасних праць із проблеми дозволяє зробити висновок, що виховний потенціал сім'ї розкривається через поняття «виховна функція», зокрема як «здатність сім'ї реалізувати функції виховання, розвитку та соціалізації дитини» (Овчарова, 2005: 72); «складна сукупність педагогічних знань, умінь, культурно-ціннісних орієнтацій, батьківських внутрішньосімейних взаємин, що визначає розвиток виховної функції сім'ї» (Додокіна, 2006: 98); зумовлена суспільними відносинами міра «можливостей сім'ї у формуванні особистості, що реалізуються завдяки різним видам її діяльності та функціям, у т. ч. й виховній» (Чуприна, 2005: 15).

І. Б. Буртонова виходить із того, що поняття «виховний потенціал сім'ї» містить переважно сукупність суб'єктивних чинників. Під виховним потенціалом сім'ї вона розуміє певний комплекс умов і засобів, що визначають педагогічні можливості сім'ї. Зокрема, дослідниця виокремлює такі його умови, які стосуються виконання батьками своєї ролі в сім'ї, зокрема розуміння цілей і завдань виховання в сім'ї; рівень педагогічної культури; вміння застосовувати на практиці методи і засоби виховання; здатність батьків брати на себе відповідальність за виховання дітей; характер внутрішньосімейних взаємин; наявність прикладу й авторитету батьків; узгодженість сім'ї та дошкільного закладу у вихованні дітей (Буртонова, 2012: 177).

За аналізом психологічного, соціально-економічного, соціально-культурного, педагогічного й інтегративного підходів до з'ясування поняття

виховного потенціалу сім'ї М. Б. Шеїн визначив його зміст як сукупність компонентів, серед яких: аксіологічний (моральна спрямованість і ціннісні орієнтації сім'ї, ставлення до батьківської ролі, ціннісне ставлення до сім'ї у дітей); компетентнісний (педагогічна компетентність батьків і компетентність дітей у сімейному житті); організаційно-діяльнісний (рівень соціально-педагогічної самоорганізації сім'ї, наявність сімейних традицій) і соціально-психологічний (характер внутрішньосімейних взаємин, емоційний стан у процесі взаємодії) (Шеїн, 2013: 97).

Зі сказаного випливає, що виховний потенціал сім'ї у руслі формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин є сукупністю реальних і потенційних можливостей соціально-педагогічної самоорганізації сім'ї, що дає змогу цілеспрямовано задовольняти потреби членів сім'ї в гуманізації міжособистісних взаємин. Характер формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї визначають як об'єктивні (склад сім'ї, загальний рівень освіти батьків, матеріальні умови тощо), так і суб'єктивні чинники. Дотримуємося думки, що об'єктивні чинники є достатньо сталими протягом тривалого часу, тож невіддільні педагогічному впливу. На цій підставі виокремлюємо суб'єктивні чинники виховного потенціалу сім'ї – ціннісно-гуманний, комунікативно-емоційний, компетентнісний, організаційно-діяльнісний, які у складі виховного потенціалу сім'ї найбільшою мірою впливають на гуманізацію взаємин між батьками і дітьми.

Ціннісно-гуманний чинник виховного потенціалу сім'ї передбачає, найперше, наявність ціннісної єдності членів сім'ї як важливої умови формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Як центроутрачана сила, ціннісна єдність проявляється в орієнтації всіх членів сім'ї на почуття любові, поваги, взаємної моральної відповідальності, вартості сім'ї і роду, виконання побутових сімейних обов'язків, створення в сім'ї комфортної морально-психологічної атмосфери для успішного вирішення виховних завдань, підтримку з боку членів сім'ї обстоювати сформовані переконання про соціальні й особистісні цінності сім'ї.

На важливості характеристики сімейного буття для формування внутрішнього світу дитини і зовнішньої поведінки наголошує І. Д. Бех. Належним чином учений виокремлює основні виховні цінності, а саме: цінність позитивного психологічного клімату (переживання радості як умову забезпечення позитивного стану дитини; розвиток почуття радості внаслідок виконання дитиною певної діяльності); цінність моральної любові дитини

до людей (прагнення навчити дитину усвідомлювати себе невід'ємною часточкою навколишнього світу); цінність поваги дитини до людської особистості (через приклад батьків, які мають бути моральним взірцем для дитини); цінність гуманізму сімейних взаємин (реалізацію безкорисливої любові до дитини в атмосфері взаємоповаги і доброзичливості, прагнення розвинути у дитини високу самосвідомість); цінність бережливості дитини (забезпечення діяльного ставлення до світу речей, рослин, тварин); цінність відповідального вчинку дитини (усвідомлення необхідності діяти відповідним чином без очікування будь-яких зовнішніх впливів); цінність творчої активності дитини (розвиток свідомої творчої активності, самостійності) (Бех, 2008: 350–356).

На гуманізацію батьківсько-дитячих взаємин вагомий вплив справляє їх емоційна складова частина – довіра між батьками і дитиною. Як моральна цінність, довіра об'єднує членів сім'ї, інтегрує їхні взаємини. Довіра у сім'ї, як свідчать дослідження, можлива за піднесення етичної цінності батьків, адже дитина довіряє батькам своє життя, свою долю. Безперечно, довіра для дитини є сутєстю, коли воля батьків уважається своєю, та ремінісценцією, коли думка батьків постає як своя. Зрештою, довіра дитини ґрунтується на переконанні, що члени сім'ї чинять стосовно неї правильно, добросовісно і чесно (Горпинюк та ін., 2014: 130–131).

Отже, входження дитини в систему моральних норм суспільства буде успішним, якщо батьки люблять її, приділяють їй увагу та довіряють, поважають як особистість, спонукають до прояву самостійності. Це сприятиме формуванню гуманного ставлення дитини як до рідних людей, так і до соціуму загалом. І навпаки, якщо дитина почуватиметься чужою серед людей і нікому не потрібною, в її душі з'являться перші паростки черствості, егоїзму, агресії, що в майбутньому може привести до негативізму і жорстокості у ставленні до інших (Гончар, 2017: 99–100).

Комунікативно-емоційний чинник виховного потенціалу сім'ї представлений насамперед характером внутрішньосімейного спілкування та стилем сімейного виховання.

Спілкування об'єднує і регулює взаємини членів сім'ї. Головне у спілкуванні батьків і дитини – взаємна повага, взаєморозуміння і взаємодія. Спілкуючись із дитиною, батьки передусім мають дбати про збагачення її соціальною інформацією, оволодіння нею вмінням контактувати з дорослими й однолітками, засвоєння навичок виконання простої праці, здебільшого відповідно до її спонукань.

Важливою функцією спілкування в сімейному вихованні є контроль поведінки дитини та рівня її загального розвитку. Тому для повноцінного, конструктивного спілкування батьків і дитини важливі такі його істотні ознаки, як інтенсивність, зміст і стиль, пов'язані між собою. Нехтування однією з них обов'язково призводить до спотворення всієї системи виховання дитини, шкодить доброзичливим батьківсько-дитячим взаєминам (Горпинюк та ін., 2014: 85–86).

Набули поширення думки ряду вчених (І. Д. Беха, А. Бодальова, Г. Ковальова, Я. Коломінського, А. Мудрика й ін.), згідно з якими дорослим слід дотримуватися у взаєминах із дітьми особистісно орієнтованого способу спілкування. Під його позитивним впливом на перше місце ставиться особистість дитини, оптимально розкриваються її здібності, коригуються (за потреби) деструктивні особистісні компоненти. Мета такої моделі спілкування – забезпечити усвідомлення дитиною психологічної захищеності, виховувати почуття довіри до світу, відчуття радості існування, розвивати її індивідуальність.

Інструментом особистісно орієнтованого спілкування, як вважають зарубіжні дослідники (Адлер, 1998; Гордон, 1997; Джинотт, 1992; Дрейкурс, 1986 та ін.), є метод конгруентної комунікації в системі взаємодії «дитина – дорослий», заснований на ідеях і принципах гуманістичної психології.

Зауважимо, що спілкування дорослого з дитиною може бути як деструктивним (коли дорослий маніпулює, навіює, змушує до чогось дитину), так і конструктивним. Для того, щоб спілкування з дитиною було ефективним, потрібно знати психологію дитини і правильно оцінювати її індивідуальні якості, адекватно відгукуватися на поведінкові реакції дитини та її психічні стани, вибирати такий спосіб поведінки з дитиною, який найкраще відповідатиме її індивідуальним особливостям.

Неоднозначний вплив на спілкування в сім'ї справляє така реалія сьогодення, як стрімкий розвиток інформаційного суспільства. Зокрема, О. О. Єжова вважає, що новітні інформативні можливості можуть бути не лише благом, а й породжувати загрози для благополуччя людини, сім'ї та всього соціуму. Серед них: залежність від різноманітних приладів і технологій (комп'ютера, мобільного телефону, Інтернету й ін.), особливо молоді, внаслідок чого знецінюється безпосереднє спілкування між людьми; відчуження поколінь одне від одного; маргіналізація людей похилого віку; ослаблення локальних соціальних

зв'язків, навіть на рівні сім'ї; поширення антигуманістичних ідей, що суперечать загальнолюдським цінностям (Єжова, 2013: 70).

Попри значні інформативні можливості Інтернету, деякі сайти містять негативну інформацію, проконтролювати доступ дітей до якої батькам буває важко. Це призводить до масової деформації сімей, відчуження дітей і батьків один від одного тощо.

Важливим аспектом комунікативно-емоційного чинника гуманних батьківсько-дитячих взаємин є стиль сімейного виховання.

Під стилем сімейного виховання розуміємо найбільш властиві сучасним батькам способи їхніх взаємин із дитиною. Особливого розгляду потребують два стилі сімейного виховання – гармонічний і дисгармонічний. Так, гармонічний стиль передбачає демократичну взаємодію батьків і дітей у процесі спільної діяльності, яка супроводжується взаємним емоційним сприйняттям, емпатією й емоційною підтримкою, високим рівнем задоволення потреб усіх членів сім'ї, визнанням права дитини на самостійний розвиток, взаємною повагою, рівноправністю в ухвалі рішення в проблемній ситуації тощо. Отже, гармонічний

стиль сімейного виховання є не лише засобом підтримки контакту з дитиною, а і своєрідним методом виховання взаєминами.

Натомість дисгармонічний стиль сімейного виховання відзначається недостатнім рівнем емоційного сприйняття дитини, можливістю емоційного відчуження, відсутністю взаємності, низьким рівнем згуртованості батьків і розбіжностями в сім'ї щодо вибору методів виховання дітей, високим рівнем суперечливості й непослідовності у батьківсько-дитячих взаєминах, обмеженістю в різних сферах життєдіяльності дітей, завищенням вимог до дитини або вседозволеністю, неконструктивним контролем, конфліктністю у спілкуванні, незадоволенням потреб дитини.

Висновки. Отже, для ефективної взаємодії батьків і дитини інтегруються різні аспекти особистісного батьківського досвіду: когнітивного, емоційного, сенсорного, психомоторного, духовного, комунікативного, рефлексивного. Це означає, що батьки мають не тільки володіти певними знаннями і вміннями, а й усвідомлювати свою гуманістичну місію як перших вихователів, котрі взяли на себе відповідальність перед дитиною та суспільством за її гідне виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 431 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
3. Буртонова И. Б. Воспитательный потенциал семьи в системе социально-педагогической работы дошкольного учреждения. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2012. № 5. С. 176–185.
4. Гончар Л. В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : монографія. Київ : ТОВ Задруга, 2017. 360 с.
5. Гордон Т. Р.Е.Т. Повышение родительской эффективности. *Популярная педагогика*. Екатеринбург, 1997. С. 73–150.
6. Педагогічна підготовка сімей різного типу до професійного самовизначення старшокласників : методичний посібник / Горпинюк В. П. та ін. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 268 с.
7. Додокина Н. В. Развитие воспитательного потенциала семьи средствами семейного театра. *Народное образование*. 2006. № 6. С. 95–122.
8. Джинотт Х. Родители и дети. Москва : Класс, 1992. 261 с.
9. Дрейкурс Р. Счастье вашего ребенка: Книга для родителей. Москва : Прогресс, 1986. 239 с.
10. Єжова О. О. Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7(33). С. 69–75.
11. Овчарова Р. В. Психология родительства : учебное пособие. Москва : Академия, 2005. 368 с.
12. Чуприна А. А. Семья как сфера духовно-нравственного становления личности подростка : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ставрополь, 2005. 28 с.
13. Шеин М. Б. Развитие и реализация воспитательного потенциала семьи в условиях социального партнерства со школой : дис. ... канд. пед. наук. Уфа, 2013. 242 с.

REFERENCES

1. Adler A. Vospytanye detei. Vzaymodeistvye polov. Rostov-na-Donu: Fenyks, 1998. 431 p. [in Russian].
2. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti: Pidruchnyk dlia studentiv vyshchychk navchalnyk hzakladiv. Kyiv : Lybid, 2008. 848 p. [in Ukrainian].
3. Burtonova Y. B. Vospitatelnyi potentsyal semy v systeme sotsyalno-pedahohycheskoj raboty doshkolnoho uchrezhdeniya. *Vestnyk Buriatskoho hosudarstvennoho unyversyteta*. 2012. № 5. P. 176–185. [in Russian].
4. Honchar L. V. Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnoho i pidlitkovoho viku : monohrafiia. Kyiv : TOV Zadruha, 2017. 360 p. [in Ukrainian].

-
5. Hordon T. R.E.T. Povyshenye rodytelskoi efektyvnosti. *Populiarnaia pedahohyka*. Ekaterynburh, 1997. P. 73–150. [in Russian].
 6. Pedahohichna pidhotovka simei riznogo typu do profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv : metodychnyi posibnyk / Horpyniuk V. P. ta in., Kirovohrad : Imeks-LTD, 2014. 268 p. [in Ukrainian].
 7. Dodokyna N. V. Razvytye vospytatel'nogo potentsyala semy sredstvamy semeinogo teatra. *Narodnoe obrazovanye*. 2006. № 6. P. 95–122. [in Russian].
 8. Dzhynott X. Rodytely y dety. Moskva : Klass, 1992. 261 p. [in Russian].
 9. Dreikurs R. Schaste vasheho rebenka: Knyha dlia rodytelei. Moskva : Prohress, 1986. 239 p. [in Russian].
 10. Iezhova O. O. Vykhovannia osobystosti u novii sotsiokulturnii realnosti. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*. 2013. № 7 (33). P. 69–75. [in Ukrainian].
 11. Ovcharova, R. V. Psykholohyia rodytelstva: Uchebnoe posobye. Moskva : Akademyia, 2005. 368 p. [in Russian].
 12. Chupryna A. A. Semia kak sfera dukhovno-nravstvennogo stanovleniia lychnosti podrostka : avtoref. dys. ... kand. fylos. nauk. Stavropol, 2005. 28 p. [in Russian].
 13. Sheyn M. B. Razvytye y realizatsiia vospytatel'nogo potentsyala semy v usloviakh sotsyal'nogo partnerstva so shkolori : dys. ... kand. ped. nauk. Ufa, 2013. 242 p. [in Russian].